

آثار باقیمانده

از آتشکده ها و شهرها و قلعه های

آذربایجان

بقلم

رسمیه ریپابلیک

در اغلب نواحی آذربایجان تپه ها و تله های متعددی بنظر میرسد که دلالت بر وجود شهرها و قلعه های باستانی مینماید و ممکن است در نتیجه مطالعات دانشمندان و متخصصین باستانشناسی و انجام کاوشهای علمی آثاری از این تپه ها بدست آید که بیش از پیش قدمت و عظمت تمدن ایران باستان روشن گردد.

عمده ترین این آثار عبارتند از: آثار آتشکده های تمبر و گنجک ، آثار شهرها و قلعه های باستانی مانند : اندرقاتش ، قلعه حسنلو ، قلعه تخت سلیمان ، قلعه دختر ، قلعه جمهوریادز بابک که در این مقاله در باره هر یک از آنها اطلاعاتی با رعایت تاریخ بنا بطور اختصار درج میشود .

۱- **قاعه حسنلو (در حدود نهمصد سال پیش از میلاد)** - پیش از ورود آرینها به ایران در نواحی کوهستانی جنوب غربی دریاچه رضائیه (اورمیه یا شاهی) در مناطقی که امروز به بخشهای اشنویه، نقده، مهاباد، شاهیندژ (استان چهارم) نامیده میشوند طوایفی مسکن داشته اند بنام مانها یا منائیها. محل سکونت این طوایف همواره مورد تجاوز و هجوم طوایف دیگری بنام اورارتو^۱ و آشوریها^۲ قرار گرفته و در جنگهای خونین و کشت و کشتار مردم موجبات ویرانی مراکز تمدن و آبادیها مخصوصا بناهای واقع در محل تپه های اطراف حسنلو آفرام گردیده است.

کاوش در تپه های حسنلو - چون سابقا در نتیجه خاکبرداری و کاوشهای آزمایشی در تپه های شمال شرقی (در سال ۱۳۲۶ خورشیدی) و همچنین در تپه های شرقی و در قسمتی از تپه مرکزی (در سال ۱۳۲۸ خورشیدی) آثار قابل ملاحظه و ارزنده ای از این ناحیه بدست میآمده است لذا با پیشنهاد اداره کل باستان شناسی هیئتی از باستان شناسان آمریکائی بایران آمده و با تشکیل هیئت مشترک ایرانی و آمریکائی کاوشهای علمی و اساسی بتدریج در این محل بعمل آمده است.

ضمن این کاوشها اشیاء استخوانی و سنگی و ظروف سفالی و اشیاء فلزی و نقره ای و طلائی ارزنده و تاریخی بدست آمده که معرف ترقی تدریجی صنعت و پیشرفت ذوق و مهارت سازندگان آنها میباشد.

۱- اورارتو طوایف ساکن کناره های دریاچه وان (دریاچه ای در مغرب کشور ترکیه) و مرکز حکومت آنها شهر قدیمی تپراخ قلعه (نام قدیمی شهر وان ترکیه) بوده (۷۰۰ تا ۸۰۰ سال پیش از میلاد).

۲- آشوریها طوایف شهرنشین و مهاجمی بوده اند که در کناره های رودخانه تیکرین (دجله) و یوفرتینس یا افاربت (فرات) و نواحی غربی سلسله جبال زاگروس مسکن داشته اند و مرکز حکمرانان آنها شهر قدیمی نینوا بوده است.

۳- حسنلو محل خرابه های قلعه قدیمی منائیها در مجاورت روستائی بنام حسنلی (بخش سلدوز - از شهرستان سلدوز - از شهرستان رضائیه - استان چهارم).

۴- به کتاب آثار باستانی وابسته تاریخی آذربایجان (از نویسنده مقاله) از انتشارات شورای مرکزی جشنهای شاهنشاهی (چاپ تهران - سال ۱۳۴۶) از صفحه ۱۶ تا صفحه ۲۰ مراجعه شود.

در این کاوشها اشیاء نقره خیلی کم و بندرت یافت شده که فقط چند نمونه مانند: حلقه‌ها و دکمه‌های ساده و همچنین گوشواره کوچکی بشکل میله در موزه ایران باستان موجود است.

ضمناً در سال ۱۳۳۷ خورشیدی گلدان نقره‌ای که دیواره خارجی آن مزین با دوردیف نقوش برجسته طلاکاری و چند سال پیش علاوه بر مقدار زیادی اشیاء طلا مانند: گوشواره، دستبند، گردنبند، دکمه‌ها و پیشانی بندها، جام طلائی بزرگی با اندازه یک کاسه یا گلدان متوسط با نقش و نگارهای برجسته در موقع خاکبرداری از میان باقیمانده دیوارهای بنای مرکزی پیدا شده است که بتهران منتقل و تحویل موزه ایران باستان گردیده تا مورد مطالعه متخصصین و باستان‌شناسان قرار گیرد.^۱

۲- اندرقاش (دوره ماد - ۷۰۸ - ۵۵۰ پیش از میلاد) - در حوالی آبادی اندرقاش^۲ خرابه‌های یکی از شهرهای مادی باقیمانده که بطلمیوس مورخ از آن ذکر کرده و آنرا داروشانا امیده است ولی نویسنده معروف راولینسن انگلیسی آنرا دریاس نامیده و فعلاً دریاس نام آبادی کوچکی است واقع در یازده کیلومتری شمال مهاباد.

تا حال در این محل کاوشهای آزمایشی و علمی بعمل نیامده و امید است با حصول امکانات نسبت بانجام کاوشهای اساسی اقدام و با بدست آمدن آثار مدفون در زیر تلهای سنگ و خاک قسمت دیگری از تاریخ ایران باستان روشن گردد.

۱- دانشمندان و محققین با مطالعه در اشیاء کشف شده از تپه‌های حسنلو و مقایسه بعضی از آنها مخصوصاً کاسه طلائی با اشیاء هنری بدست آمده در کاوشهای نقاط دیگر خاور نزدیک چنین نتیجه گرفته‌اند که این بنا قلعه غربی طوایف مانها بوده و در انجیل هم بنام می‌نی از آن ذکر می‌باشد.

مانها از اقوام متمدن دوره خود بوده و هنر و صنعت ایرانیان در زمان آنها یعنی سه قرن پیش از عهد هخامنشی رونق افزون داشته و مراحل ترقی را طی نموده است.

۲- اندرقاش نام دیهیی است از دهستان شهرویران (بخش حومه شهرستان مهاباد استان آذربایجان غربی) که در ده کیلومتری شمال خاوری مهاباد و نیم کیلومتری خاور راه شوسه مهاباد به رضاییه واقع شده است.

۳ - آتشکده تمر ۱ - فاصله دو کیلومتری از آبادی تمریاتماره از بخش حومه رضائیه خرابه‌ها و بقایای آثاری بر فراز تپه‌ای دیده می‌شود که بنا به تشخیص دانشمندان متعلق به عهد هخامنشی (از ۵۵۰ تا ۵۳۰ پیش از میلاد) می‌باشد.

۴ - آتشکده گنجک - (از ۵۵۰ پیش از میلاد تا ۶۵۲ میلادی) آثار این آتشکده در داخل محوطه خرابه‌های تخت سلیمان واقع در موقع آبادی قلعه مزبور یکی از آتشکده‌های بزرگ و مشهور بوده است. این آتشکده در نوشته‌های پهلوی بنام گنجک قلداد شده و اعراب آنرا شیز و مورخین یونانی گزکایا گزنا نامیده‌اند.

بنای این آتشکده بنا بقول مسعربن مهلهل سیاح معروف که در حدود ۷۹۰ هجری فوت کرده است در شهری بنام شیز واقع در ناحیه کوهستانی میان شهر مراغه و زنجان در داخل قلعه‌ای بنام پرا آسیا یا فراداسپه (تخت سلیمان) آتشکده معروفی است بنام آذرخش یا آذرکشب که در نزد مجوس خیلی محترم و مورد پرستش مؤبدموبدان بوده و سلاطین اشکانی و ساسانی پس از نشستن بر اریکه سلطنت پیاده از پایتخت برای زیارت و تقدیم هدایا و بجا آوردن مراسم و احترام و عبادت بآنجا می‌رفته‌اند.

در قسمت شمالی محوطه تخت سلیمان باقیمانده آثار این آتشکده دیده می‌شود.

پایه‌های این بنا با سنگ و دیوارهای آن با آجرهای بزرگ شبیه آجرهای بنای دوره ساسانی ساخته شده و در بعضی قسمت‌ها باقیمانده طاقهای هلالی و آثار کج کاری مشاهده می‌گردد.

۵ - قلعه تخت سلیمان (دوره هخامنشی - اشکانی و ساسانی از ۵۳۹ تا ۶۴۱ پیش از میلاد). - خرابه‌های قلعه باستانی تخت سلیمان در اراضی دیهی

۱- تمریاتماره نام دیه‌ی است از دهستان انزل (بخش حومه رضائیه) که زیاده از یک هزار نفر سکنه دارد و تقریباً در ۱۸ کیلومتری جنوب غربی شاپور و فاصله سه کیلومتر در سمت غربی جاده شومه شاپور به رضائیه واقع شده است.

بنام نصرت آباد^۱ (تازه آباد) از بخش تکاب^۲ واقع شده است، این قلعه در دوران هخامنشی و اشکانی و ساسانی معبر شاهراههای عدنه بوده که از طرف همدان بطرف ارمنستان و آسیای صغیر (کشور ترکیه امروزی) میرفته و از لحاظ لشکر کشی نیز اهمیت فوق العاده داشته و این مکان محل تلاقی و برخورد اقوام مختلف بوده است.

تخت سلیمان امروزی باقیمانده قلعه و آثار قصر بزرگ و عمارات مخصوص برای سکونت مؤبدان بوده است که در زمان اشکانیان و ساسانیان به نهایت آبادی و اوج قدرت رسیده بود ولی در نتیجه حمله رومیان و تاخت و تاز اقوام عرب و مغول ویران گشته و آثار تمدن دوره باستانی از بین رفته است.

خرابه های این قلعه در محوطه ای که سطح آن در حدود بیست و یک متر از اراضی مجاور بلندتر و ۲۴۰۰ متر از سطح دریای آزاد ارتفاع دارد قرار گرفته است. این قلعه با دیوار سنگی محصور و تقریباً بشکل بیضی ساخته شده که قطر بلند آن از شمال بجنوب ۴۰۰ متر و قطر کوتاه آن از مشرق بمغرب ۲۰۰ متر میباشد و دارای دو دروازه اصلی بزرگ بوده یکی در سمت شمال به بلندی پنج متر و عرض ۴/۵ متر و دیگری در جنوب شرقی با ارتفاع ۳ متر و عرض ۳/۴۰ متر که هنوز هم پایه ها و طاقهای سنگی آنها باقیمانده است.

در وسط قسمت جنوبی محوطه داخلی قلعه دریاچه ای بشکل بیضی بطول ۱۲۰ متر (از شمال بجنوب غربی) و بعرض ۸۰ متر و عمق بین ۴۵ تا ۶۵ متر پراز آب بطور طبیعی احداث گشته است. در اطراف این دریاچه باقیمانده قسمتی از پایه ها و دیوارهای ایوان بلندی بطول ۷ متر و عرض ۳/۵ متر ساخته شده با آجر و سنگ و ملات آهکی دیده میشود که متعلق بدوره ساسانی میباشد.

۱ - نصرت آباد (تازه آباد) دیهی است از دهستان احمد آباد از بخش تکاب شهرستان میان دو آب تقریباً در ۲۷ کیلومتری شمال خاوری قصبه تکاب.

۲ - تکاب نام یکی از بخشهای شهرستان میان دو آب است که از دهستان بنامهای حومه تکاب و احمد آباد با ۷۸ آبادی بزرگ و کوچک تشکیل یافته و کلیه نفوس آن باضافه سکنه قصبه تکاب (مرکز بخش که نام سابق آن تیکان تپه بوده) در حدود ۳۵۰۰ نفر میباشد.

همچنین در قسمت شدالی محوطه آثاری از آتشکده گنجک یا شیز برفراز صفه باقیمانده است.

کاوشهای علمی در تخت سلیمان - بمنظور روشن شدن وضع سابق قلعه و بنیان ساخته بانهای ویران شده آن از تاریخ دهم تیر ماه ۱۳۳۷ خورشیدی کاوشهای تلخی و اساسی بوسیله هیئت مشترک ایرانی و آلمانی شروع شده و در نتیجه این کاوشها قسمتهای مختلف از بنیان دیوارهای سنگی و دیوارهای محکم خشتی بنیان بناها باه مقدار زیادی کاشی و سفالهای مختلف لعابدار و بدون لعاب مربوط بدوره ساسانی و مغول بدست آمده است.^۱

امید است با اداره عملیات حفاری توفیق شایانی برای معرفی قدمت و عظمت این بنای باستانی بدست آید.

۷- قاهه جمهور یادژ خرم دین - این قلعه تقریباً در سه کیلومتری جنوب غربی قصبه کلیبر^۲ برفراز قسمتی از ارتفاعات معروف به کوه جمهوری کامتال واقع شده است.

مرتفعترین قلّه این گروهها در حدود سه هزار متر از سطح دریای آزاد بلندتر بوده و دره های عمیق و گردنه های سخت و خطرناک مستور از جنگلهای انبوه آنرا از هر طرف فرا گرفته است.

پس از رسیدن بدامنه کوه و عبور از کوره راههای سر بالا در میان تخته سنگها و جنگل بدعبور تنگی میرسیم که بین دو دیواره سنگی طبیعی قرار گرفته و به بارو و دروازه ورودی محوطه قلعه منتهی میشود.

بین دروازه و محوطه داخلی قلعه نیز گذرگاه تنگی میان دیوارهای

۱ - برای کسب اطلاعات بیشتر به کتاب آثار باستانی و ابنیه تاریخی آذربایجان از صفحه ۱۲ تا ۱۵ مراجعه شود.

۲- کلیبر قصبه مرکزی بخش کلیبر از شهرستان اهر (استان آذربایجان شرقی) در ۴۳ کیلومتری شهر اهر و در طول شرقی ۳۰ درجه و ۴۷ دقیقه از نصف النهار گرینویچ و ۴۶ درجه و ۵ دقیقه ۳۸ ثانیه عرض شمالی واقع شده است. اراضی این بخش اغلب کوهستانی و یکی از مهم ترین و حاصلخیزترین بخشهای شهرستان اهر میباشد که در قسمت شمالی کوههای مررف به قره داغ و در جنوب رود ارس قرار گرفته است.

سنگی موجود است که در تکیه گاههای طبیعی آن در چهار سمت بنای اصلی، آثار برجهایی بشکل نیم دایره مخصوص دیده بانی بنظر میرسد. بعد از عبور از این گذرگاه و چند پله نما منظم کنده شده در سنگ به مدخل قصر که بوسیله دو ستون مشخص میگردد وارد میشویم و از بقیه آثار دیوارها و پایه های تالار چنین معلوم میشود که بنای قصر در دوره های آبادی دو طبقه و در بعضی قسمتها سه طبقه و اطاقهای متعددی از اطراف با تالار اصلی مربوط بوده است.

در سمت شرقی قصر آثار ساختمانهای دیگری مرکب از اطاقها و انبارهای مخصوص برای ذخیره آب دیده میشود و همچنین در طرف شمال غربی آثار بناهای دیگری بنظر میرسد که مدخل آنها بوسیله پله ها و نیمه ستونها مشخص میگردد. در قسمت فوقانی این بناها پله های سرتاسری در وسط دیوارها دیده میشود که برای رفت و آمد قراولان و سربازان بمحل دیده بانی احداث شده است.

وضع تاریخی قلعه جههور - از مورخین قدیم ابوعلی محمد بلعمی - ابو الفضل بیهقی - حمدالله مستوفی - اعتماد السلطنه^۱ و از محققین و نویسندگان معاصر مانند: عباس اقبال آشتیانی (۱۲۷۶-۱۳۳۴ هـ - ق) - احمد کسروی (۱۲۶۹-۱۳۲۴ هـ - ش) و دکتر ذبیح الصفا و محمد جواد مشکور در نوشته ها و کتابهای خود راجع باین قلعه مطالبی نوشته و آنرا به بابک خرم دین نسبت داده اند.

نگارنده در تاریخ ۱۳۲۹/۵/۱۲ که برای بازدید منار مسجد جامع کلمبیر معروف به منار عمر به قصبه مزبور مسافرت کرده بودم بواسطه استفاده از فرصت کمی که دست داده بود از باقیمانده بناهای این قلعه نیز دیدن کرده ام و لسی

۱- ابوعلی محمد بلعمی - (متوفی سال ۳۶۳ هـ - ق) تاریخ طبری (تاریخ الرسل والملوک) تالیف محمد بن جلیل طبری را از عربی بفارسی ترجمه کرده. کتاب تاریخ معدودی (۳۸۴-۵۴۷۰ ق)

حمدالله مستوفی (۱۸۲-۲۰۳ هـ ق)
محمد حسن اعتماد السلطنه (۱۲۵۹-۱۳۱۳ هـ ق)

متأسفانه بعلمت در دسترس نبودن وسایل لازم موفق به تهیه نقشه کامل قسمت‌های مختلف آن نشده‌ام.

این بنا سابقاً چنانکه شاید و باید مورد توجه و بازدید مأمورین و متخصصین قرار نگرفته و ضمن آثار تاریخی هم به ثبت نرسیده است، ولی اخیراً با وصول گزارشهای مربوط و توجه وزارت فرهنگ و هنر هیئتی از باستان‌شناسان مأمور بازدید این قلعه شده‌اند تا پس از مطالعه کامل و تهیه گزارشهای لازم نسبت بمرمت و حفاظت آن اقدام لازم بعمل آید.

بابک خرم دین - نام اصلی بابک عبدالله و در یکی از دهات نزدیک اردبیل متولد شده و در جوانی پیش‌یکی از دهگانان بنام جاویدان بن سهل پسر شهرک بشبانی اشتغال داشته است.

بابک در زمان خلافت مأمون (هفتمین خلیفه بنی عباس ۱۹۸-۲۱۸ هـ - ق) علیه حکومت جابر عرب قیام و در آذربایجان پیروان بسیاری گرد آورده و با عمال و سپاه خلیفه وارد مبارزه گردیده. بابک از سال ۲۰۱ تا ۲۲۲ هجری سپاهیان خلفای عباسی را که برای سرکوبی او به آذربایجان حمله می‌کردند نابود ساخته و با مازیار بن قارن، سپهبد وطن پرست طبرستان که او نیز با نفوذ عرب مخالفت و مبارزه می‌کرد برای احیای استقلال ایران هم عهدشده و با مردانگی ایستادگی می‌کرده.

در دوره خلافت ابواسحاق محمد معتصم (۲۱۸-۲۲۷ هـ - ق) هشتمین خلیفه بنی عباس، خیزدین کاووس مشهور به افشین که از طرف پدر ایرانی بوده به تحریک خلیفه با حيله بابک را دستگیر کرده به بغداد می‌فرستد و بدستور خلیفه این مرد دلیر و میهن پرست را به سختترین وضعی بقتل میرسانند.

چندی بعد از قتل بابک خلیفه بنی عباس در سال ۲۲۵ هـ - به مازیار و در سال ۲۲۶ به افشین که بطمع مال و منال در اجرای آمال خلیفه به هم پیمان خود بابک خیانت کرده بود دست یافته و هر دو را بقتل میرساند.

مورخین و نویسندگان اقوال مختلف راجع باشتهار پیروان بابک به خرم دینان و اعتقاد بابک ذکر کرده‌اند ولی رویهمرفته میتوان گفت: اصول

عقاید دینی بابک بر آئین مزدکی و هدف او برهم زدن اساس خلافت با احیای آداب و سنن ایرانی و تجدید استقلال میهن خود بوده است. این مرد دلیر و میهن پرست در مدت بیست و یکسال سپاهیان خلفای عباسی را نابود ساخته و حتی پس از دستگیر شدن تا آخرین لحظه حیات لب از شماتت خلیفه نبست و عشق و علاقه خود را با استقلال ایران با بهترین صورت در برابر خلیفه و اطرافیانش ثابت کرد.

۸- قلعه دختر - این قلعه (مربوط به قرن ششم هجری) در دو کیلومتری شمال پل دختر^۱ واقع و بر فراز کوهی بشکل کثیر الاضلاع غیر منظم با آجر ساخته شده و دور آن باروی بلندی کشیده بوده اند که قسمتهائی از آن تا امروز باقی و پابرجا مانده است.

در دیوار این قلعه دو مدخل ساخته شده که هر کدام سه متر بلندی دارد و در بالای یکی از این مدخلها کتیبه‌ای روی سنگ نقر شده که فعلا اثری از خط آن باقی مانده است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۱- پل دختر از بناهای قرن هشتم هجری (۱۴ میلادی) در دامنه شرقی قافلانکوه روی رود قزل اوزن از شعبات سفیدرود واقع و دارای سه چشمه و بنا محکم و مرتفعی بوده که موقع نجات آذربایجان- در آذرماه ۱۳۲۵ خورشیدی - قبل از رسیدن قوای دولتی از طرف متجاسرین مین گذاری و طاق چشمه وسط آن شکسته و منهدم شده است.

آستیاگس

اسم این شاه را هرودت «آستیاگس» نوشته و کتزیاس «آستیگاس» میدانید. او کیست؟ او از دهاک آخرین پادشاه ماد است که در زمان او دولت ماد منقرض شده است. راجع به اسامی پادشاه ماد هشت جدول بدست آمده، پنج از هرودت و سه از کتزیاس. در سه جدول از هشت جدول مذکور اسم این پادشاه «ازدهاک» نوشته شده، بنویسید پادشاه بابل اسم او را «ایخ توویگو» آورده است و محققاً معلوم نیست که آستیاگس، آستیگاس و نیز ایخ توویگو مصحف چه اسمی است.

پرتال جامع تاریخ ایران باستان - پیرنیا